

„Keressétek a tudást mindenütt!”

Tanulmányutak a középkori iszlám világban

„Utaztam a világ Keletjén, Nyugatán” – írta Bagdadról szóló költeményében Abu Sza^cad al-Kátib, 11. századi költő. (1) Ez a verssor akár szimbóluma is lehet a középkori muszlimok utazási szenvedélyének, a világ különböző helyszíneiről való személyes tapasztalatszerzésnek. Versek és prózai művek egész sora bizonyítja, hogy az iszlám világ lakói gyakran és nagy kedvvel keltek útra a középkorban, zarándoklataik és kereskedelmi célból tett útjaik lebonyolítását kiépített utak, szállások jól megszervezett hálózata, gondosan kitenyészett és felnevelt hátas- és teherhordó állatok (teve, öszvér, szamár, ló) biztosították.

A magyar történeti és geográfiai irodalomban a múlt század óta többen is írtak erről a jelenségről. Goldziher Ignác 1875-ben a Földrajzi Közlemények hasábjain írt hosszú tanulmányt a muszlim utazókról, felvillantva hátrahagyott műveik tartalmát, bemutatva útvonalait. (2) Ő úgy vélte, hogy az arabság mozgékonyasága, kíváncsisága, illetve a vallásos tanítások jelentik a legfőbb lendítőerőt az utazási szenvedély kapcsán. Kiemelte az arab karavánok hagyományait, amelyek már a Mohamed fellépését megelőző preiszlamikus időkben is fontos szereplői voltak a közel-keleti és ázsiai kereskedelemnek.

A 7. századtól kezdve az iszlám vallás terjedése szintén jelentős mobilitást váltott ki a muszlimok körében. A katonaság mozgását követte a be- és átköltözés a pacifikált területek városaiba. A kereskedelem, illetve lakóhely-változtatás céljából tett utazások mellett igen jelentősek voltak a muszlimok körében a vallásos okból tett zarándoklatok. A hívők életének, viselkedésének legfőbb mozgatórugói azok az előírt vallásos kötelezettségek (ibádák), amelyek az Isten iránti engedelmességet fejezik ki. (3) E kötelezettségek között a napi ötszöri ima, a Ramadán-havi böjt, a kegyes adomány és az iszlám védelme mellett szerepel a zarándoklat. Ennek arab elnevezése hadzs volt, ha a muszlim naptár szerinti 12. holdhónapban végezték. A muszlimok vallása szerint minden hívőnek – akinek erre lehetősége, szükséges anyagi fedezete van – életében legalább egyszer el kell zarándokolnia Mekkába, hogy felkeresse a szent helyeket és társaival együtt imádkozzon, körbejárva a Kába követ. A Korán szerint: „Végezzétek el a zarándoklatot és az 'umrát Allahnak! Ha akadályozva lennétek, akkor (engesztelésképpen) ajánljatok föl áldozati állatot (hady), ami könnyen előteremthető nektek! (...) Aki beteg közületek, vagy fájlalja a fejét, az kárpótlással tartozik: böjt vagy alamizna vagy áldozati állat formájában!” (4) Ez, a megfelelő rituálékhoz és hosszas előzetes lelki-tesztiszellemi felkészüléshez kötött utazás a hitben való elmélyülést, a Próféta-ra való emlékezést célozza, egyszersmind lehetőséget ad arra, hogy az iszlám világ különböző helyszíneiről érkező hívők találkozzanak egymással. Számos muszlim akár évente is elzarándokolt a szent helyekre, ha erre lehetősége adódott.

A tanulmányutak indítéka

Valamennyi, az iszlám művelődés és nevelés történetével foglalkozó kutató egyetért abban, hogy a folyamatosan Mekkába zarándokló tízezreken kívül számos muszlim tett

tanulmányi célból utazásokat. Az iszlám szerint az istenhit csak akkor lehet érvényes és szilárd, ha rendíthetetlen bizonyosságra és meggyőződésre épül, ehhez pedig az szükséges, hogy az ember látóképességének szélesítésére és elméjének csiszolására törekedjék. A muszlimok szerint Allah azért látta el az embereket különböző érzékszervekkel, hogy azok segítségével a legmegbízhatóbban lehessen megismerni a Teremtő parancsait és azokat a dolgokat, amelyekben Allah tetszését leli. Ez vezethet el a hithez, ez a tudás útja. Maga a Korán is tartalmaz olyan részletet, amely sokak szerint utazásra ösztökél: „Járjatok keresztül-kasul a földön...” (5), s a prófétai hagyományok is többször utalnak a világ utazás közben való megismerésének nagyszerűségére. Egy hadisz szerint: „a tudást nem lehet a testi nyugalom állapotában elérni” és „aki elindul a tudás keresésének útján, az Allah ösvényén fog járni, s aki a tudás keresése közben hal meg, arra mártírként tekintenek.” Ezek a szimbolikus és hétköznapi értelemben is felfogható irányelvek több más forrás szövegével egybeesően aláhúzzák a világ megismerését fontosnak tartó muszlim álláspontot. Mivel Allah világának lehető legteljesebb megismerése magához az istenhez visz közelebb, a tudás megszerzésére törekvő utazókat általában kimagasló megbecsülés övezte.

A muszlim tudományos és pedagógiai gondolkodás nagyjai gyakran írták le gondolataikat e témával kapcsolatosan. *Al-Iszfaháni* például azt fejtegette, hogy sohasem válhat jólneveltté az az ember, aki nem hagyja el kényelmes bútorait, otthona luxusát, s nem kel vándorútra. (6) *Ibn Khaldún*, 'Bevezetés a történelembe' című művében külön alfejezetet szentelt ennek a témának, mondván: „az oktatás teljességét növeli az, ha a tanuló a tudás keresése végett utazik, és találkozik kora tekintélyeivel.” Ő azt emelte ki, hogy mivel „az emberek a tudásukat, jellemvonásaikat, véleményeiket és erényeiket tanulás, oktatás és előadások útján, vagy egy tanító utánzása és a vele való közvetlen érintkezés révén szerzik meg”, szükséges, hogy a tudásra vágyók minél több tudóssal személyesen is találkozzanak. „Ekképpen az utazás a tudás keresése során elengedhetetlen ahhoz, hogy hasznos ismeretekre és tökéletességre tegyünk szert úgy, hogy találkozzunk a mértékadó mesterekkel és közvetlenül érintkezzünk a jeles személyekkel.” (8)

A híres utazók gyakran saját műveikkel, vándorlásaikról készített színes és érdekes útirajzokkal bizonyították az utazás közben való ismeretszerzés értékeit. *Al-Mukadaszi*, *Ibn Battúta*, *Ibn Fadlán*, *al-Maszúdi*, *al-Birúni* és mások írásaikkal megalapozták a muszlim földrajztudományt, s műveik gyakorta a 16–18. századig iránymutatónak bizonyultak a világ távoli részeit illetően még a keresztény európaiak körében is (például India kapcsán). *Al-Ghazáli* a téma fontossága miatt híres művében, a terjedelmes enciklopédikus kötetben, az „Ihjá” 3. részében külön írt az utazás erkölcséről.

A tudósok és utazók mellett akadtak szép számmal olyan muszlim költők is, akik megénekelték az utazások hasznát és gyönyörűségeit. Verseikben és rímes prózájukban visszatükröződnek a prófétai hagyományok, mint például *Szurrudur* alábbi művében:

„Koptasd lábad sarkát a sivatagokban,
És hagyd a palotákat az énekes leányoknak;
Mert a kik mindig honn üldögélnek,
Olyanok, mint azok, kik a föld alatt temetve nyugszanak.
Ha mindig egy helyen maradnának a gyöngyök a tenger
fenekén, ki becsülhetné meg azokat?” (9)

Hariri egyik makamájában az atya ezt tanácsolja fiának: „Csatangolj többet, mint a fénybogárka, Utazz messzebb, mint a sáska, Légy fürgébb, mint a gazella a hold alatt... (...) Barangolj be minden ösvényt, Minden mély vízben merülj meg önként, Minden kertbe lépj be... (...) Aki jár, Célba talál!” (10)

Omar ibn al-Wardi egyik tankölteményében pedig az alábbi sorok olvashatók:

„Fel, fel! Járj be idegen földeket fáradhatatlanul,
Mert megvetendő az, ki folyton országában henyel...” és
„A víz, mely mindig egy helyen áll, bűdössé lesz,
Míg a hold vándorlásai között lesz tökéletes.” (11)

A tanulmányutak fajtái

Az iszlám vallás kialakulásának kezdeti időszakában a tanulmányi utazásoknak határozott és pontos céljuk volt. Mohamed próféta követőinek első generációja kiemelkedően fontosnak tartotta azoknak a cselekedetekben és mondásokban megnyilvánuló gondolatoknak az összegyűjtését, amelyek autentikus átadására a próféta halála után csakis az életében vele kapcsolatban álló, a hitbeli tanításokat tőle halló személyek voltak képesek. Az első muszlim diákok (leggyakrabban felnőtt korú férfiak) tehát óriási szorgalommal gyűjtögettek az iszlám vallással összefüggő tudáselemeket. Gyakran jelentős távolságokat tettek meg, teveháton vagy gyalogosan, és a cél érdekében sokszor még az alapvető kényelemeiről is lemondtak a tudás nyomában járó muszlim zarándokok.

Általánosan tapasztalható jelenség volt az, hogy az újonnan meghódított területekről azokra a helyszínekre utaztak, ahol egykor Mohamed járt és tanított, illetve felkeresték élete legfontosabb színhelyeit. Az utazók mozgása elsősorban Nyugatról Keletre irányuló volt, például az al-Andalúz területén élő muszlim (és nem muszlim!) tudósok, diákok cordobai tanulmányaikat gyakorta megfejelték mekkai, medinai s egyéb: iraki, egyiptomi helyszíneken tett ismeretszerzéssel. Ebben az időben maga a Földközi-tenger igazi iszlám tenger volt, hajókkal teli, melyek a kereskedők mellett a peregrinus diákokat is szállították. (12) A tanulmányutak az iszlám e korai időszakában nagyban hozzájárultak az új vallás gyors terjedéséhez, a muszlim tanítások kikristályosodásához és megszilárdulásához. A 7–8. században nagy erővel folyt a kinyilatkoztatott szövegek lejegyzése, valamint Mohamed cselekedeteinek és mondásainak írásban való rögzítése, hitelesítése és pontosítása is. Azok az utazók, akik vallásuk tanításait tiszta forrásból, eredeti, keletkezési helyszínükön gyűjtötték, rendszerezték és vizsgálták, életre szóló barátságokat kötöttek, követendő tanítómesterekkel találkoztak, és Ázsiától az Atlanti-óceánig elmélyítették a muszlimok együvé tartozásának érzését.

Bár számos utazó több nyelvet beszélő ember volt, hasonlóan a végtelen utakat járó karavánok kereskedőiehez, a tanulmányutak során eszközként és célként is kiemelkedett maga az arab nyelv használata. A városiasodás és idegen népek iszlamizálódása következtében a beduinok által használt szép, tiszta arab nyelv (melynek egy költői változata lett magának a Koránnak is az alapja) átalakult, jövevényszavakkal és nyelvi rövidülésekkel egyre jobban távolodott az ősi formától. Eppen ezért számos korabeli tudós úgy vélte, hogy a muszlim vallás eredetiségének megőrzése elválaszthatatlan a szép, régi arab nyelv használatától, és sokan vágtak neki a sivatagnak, hogy a nomád araboktól nyelvet tanuljanak: szókincset, helyes ejtést, prozódiaát és költői fordulatokat. (13)

A tanulmányutak másik típusát azok az utazások jelentették a korai iszlám időkben, amelyek fő célja más népek tudományos eredményeinek összegyűjtése volt. Az iszlám első négy száz évében hihetetlen mennyiségű könyvet, a tudományok teljes tárházát felölelő műveket kutattak fel és fordítottak le a jelentősen megnagyobbodott iszlám területeken. A fordítómunkát csakúgy, mint a szövegek felkutatását gyakorta nem arab, hanem perzsa, zsidó, illetve keresztény szerzők végezték. (14)

Hunajn ben Ishák például leírta, hogy orvosi tanulmányai közepette hosszú utazásokat tett, eljutva a bizánci császárság legtávolabbi városaiba is, hogy tudását növelje és hogy

A prófétai hagyományok is többször utalnak a világ utazás közben való megismerésének nagyszerűségére. Egy hadisz szerint: „a tudást nem lehet a testi nyugalom állapotában elérni”.

orvosi témájú szakmunkákat gyűjtsön. Sokan eljutottak Indiába, és az ottani tudományos eredményeket magas szinten elsajátították. A khorezmi születésű al-Birúni például hinduk között élte le élete egy részét, megismerve azok filozófiai és tudományos gondolkodását, vallásukat, törvényeiket, irodalmukat, szokásaikat, országuk földrajzi viszonyait és véleményüket az ókori görög tudósok műveivel kapcsolatosan.

A muszlim birodalom történetének 9–10. századi időszakában kezdett széles körben intézményesülni az oktatás. A különböző szintű és típusú, eleinte a mecsetekhez kötődő, majd gyakran önállóan is megjelenő iskolákban az előző évszázadokban összegyűjtött és arabra fordított műveket tanították. A tudósok részletes, pedagógiai és tudományos szempontból is átgondolt tanulmányi tervek és tudományrendszertanokat készítettek a diákok számára. A tudományok hierarchiájának csúcán mindig és kizárólag a teológia állt, s a tudás megszerzésének legmagasabb oka Allah minél teljesebb megtapasztalása volt. A területenként és korszakonként igen változatos képet mutató iskolák ettől a korszaktól kezdve egysapásra az utazgató diákok fontos célpontjaivá váltak.

Tanulók és neves tudósok vándoroltak városról városra, országról országra az iszlám világban, sőt azon túlra is eljutottak (ázsiai és európai iskolákba). Egyes tanároknak, illetve iskoláknak, könyvtáraknak, (tan)kórházaknak olyan jó híruk volt, hogy nagy vonzerőt gyakoroltak más helyszínek tanulni vágyó lakóira. A diákokkal együtt fontos gondolatok és könyvek kerültek át egyik helyről a másikra, s ez a folyamat az iszlám világ minden pontján segítette a tudományok fejlődését. Különösen kedvelt úticél volt Bagdad és Kairó, de a tudást kereső ifjak és idősebbek (akik között esetenként nők is akadtak!) képesek voltak a legeldugottabb falut is felkeresni, ha legalább egy nagy tudású ember élt ott. A hosszú utat megtett diákok gyakran szoros kapcsolatba kerültek az őket fogadó tudós-tanárokkal és diáktársaikkal. Az egyes városokon belül olykor elkülönülten tömörültek az azonos helyszínről érkezett diákok, például a 10. századi Kairóban külön imahelyük volt a Takrurból érkezett nyugat-afrikai fiatalembereknek. (16)

Utazási körülmények

A középkori iszlám világ hívői egyetlen nagy közösséget alkottak, tekintet nélkül arra, hogy a színes, három kontinens népeit összefogó birodalom milyen sok országból állt. Szemben a középkori Európa peregrinus diákjaival, a muszlim vándordiákok mindenütt otthon érezhették magukat, ahol hittársaik éltek. Több volt ez vallásos, az arab nyelvet használók szellemi közösségénél, az együvé tartozás érzését ugyanis nyomatékosan alátámasztotta az iszlám vallásjog, a sarí'a is. Eszerint az iszlám világ hívő muszlimjaira mindenütt (egyéni) ugyanazok a jogok és köteleességek vonatkoztak, akár Bokharában, Ádenben, Granadában vagy Kairóban éltek. Az egész muszlim világban ugyanis ugyanolyan politikai jogokat élveztek, lévén, hogy az iszlám jog csak fizikai, természetes személyt ismert el jogi személynek, így a testület mint fiktív jogi személy, a jogelméletben az egyéni tagoktól függetlenül létező „csoport” a középkori muszlim jogtól teljességgel idegen volt. Éppen ezért a muszlim diákoknak nem volt szükségük arra, hogy idegenbe szakadva érdekeik védelmére testületekbe tömörüljenek, vagyis az egyetemi korporációkhoz hasonló vagy más érdekvédelmi szervezetek a Közel-Keleten nem alakultak ki. A muszlim utazók (ibn asz-szabíl) azok közé tartoztak, akiket alamizsnában kellett részesíteni (zakát) és a közjavak elosztásánál is juttatni kellett számukra valamit. (17) A Korán szerint: „A jámborság az, ha valaki hisz Allahban, a Végso Napban, az angyalokban, az Írásban és a prófétákban, s aki javait – bármily kedvesek is azok néki – odaadja a rokonainak, az árváknak, a szegényeknek, az úton járóknak, a koldusoknak, s a rabszolgáknak (kiváltásra); aki elvégzi az istentiszteletet és megadja a zakátot...” (18)

A tanulmányi és zárandokutakat tehát előmozdította az a napi gyakorlat is, hogy a tanulni vágyókat és Allah dicsőítőit a hittársak támogatták. A kegyes adományok mellett

az uralkodók és vagyonos személyek által tett alapítványok, a wakfok számos iskola, könyvtár, kórház és csillagvizsgáló létrehozását és működtetését tették lehetővé, elhelyezést biztosítva az oda érkező vagy ott dolgozó tudósoknak és diákoknak. A messziről érkezettek gyakran nyertek teljesen ingyenes szállást és étkezést ezekben az épületegyüttesekben, az intézményekben sokszor ellátták őket a legszükségesebb ruhaneműkkel, írószerekkel és papírral, sőt, ösztöndíjjal is!

Azok az utazók, akik nem ritkán több száz kilométert tettek meg, hogy egy-egy híres tanárhoz eljussanak, mindenütt hasonlóképpen élvezhették vagyonos vagy teljesen egyszerű körülmények között élő emberek vendégszeretetét és támogatását. A tágas karavánszerájok és több emeletes vendégfogadók sokszor ingyen is befogadták a vándorokat (19), a tanulmányi célból utazók pedig különösen kedvező fogadtatásra számíthattak. A tudás megszerzésén fáradozókra ugyanis mindenütt úgy tekintettek, mint jövőbeli tanárookra, akik az iszlám vallás és tudományosság őrzői, átmentői.

A nagy utazó, Ibn Battúta például megemlékezett több olyan szálláshelyről, ahol kedvező bánásmódot tapasztalt. Vászít városában (Irak, Idzár tartomány), ahol egy híres jogtudós a Koránról tartott előadásokat, a neves tanár diákjait szállással, ruhával és napi zsebpénzzel látta el, a hozzá betérő utazókat pedig datolyával és némi pénzzel bocsátotta útnak. (20) Más helyszíneken is hasonló viszonyokat tapasztalt az ismert vándor, például a felső-egyiptomi Dair at-Tin nevű város kolostorában, ahol szintén szállást és ételmet kaptak a zárandokok, vagy Damaszkusz sarábisiája nevű malikita iskolájában. Az iraki Kádiszijja városáról ezt mesélte Ibn Battúta: „A Hadra kapuból az ember egy hatalmas iskola épületébe jut, ahol tanulók és síita szűfik laknak. Bárki szívesen látott vendég errefelé három napon át, a jövevények naponta kétszer még ellátásban is részesülnek: kenyéren, húsbán és datolyában.” (22)

Az utasokat segítő szálláshelyek ellenére általában nem volt könnyű dolguk a tudás ösvényén járó diákoknak. Hosszabb útszakaszok megtétele esetén tanácsos volt csatlakozni egy-egy – ivóvízzel és étellel jól felszerelt, tapasztalt vezetőkkel bíró – karavánhoz, vagy érdemes volt útítársakat keresni. Haríri 43. makamája érzékletesen mutatja be a magányos utazó borulását, félelmét: „Utaztam tovább, remény s kétség környékezett, Mint akit útja a halál felé vezet, Tévé hol lépésben, hol ügetve haladt, Mérföld mérföld mögött maradt, Alant járt már a nap az ég peremén, És fátyolt öltött a fény, Én meg féltem, hogy beköszönt a sötét, És reftegtem Hám támadó seregét, Haboztam, béklyózzam-e le állapotom, és üssek-e tanyát, Vagy az éjszakában tévelyegve haladjak-e tovább...” (23). Ugyanerről a témáról találunk gondolatokat a másik nagy makáma-író, Hamadáni „A hamis prédikátor” című rimes prózai művében: „Iszfahánban voltam akkoriban, És Rejjibe lett volna utam, És mint az árnyék nem leltem helyemet, Vártam egy karavánt minden pillanatban, És reggelenként útítársak után kutattam...” (24)

Ibn Battúta is részletes beszámolót adott olykor kényelmes és biztonságos, máskor megpróbáltatásokkal teli utazásainak körülményeiről. Egyik helyen például így emlékezett vissza művében: „Mekkát a zárandoklat hónapjának huszadik napján, alkonyatkor hagytam el egy iraki karaván vezető emírje, a moszuli Albahulván Mohamed al-Havíh

---

Az egyéni tagoktól függetlenül létező „csoport” a középkori muszlim jogtól teljességgel idegen volt. Éppen ezért a muszlim diákoknak nem volt szükségük arra, hogy idegenbe szakadva érdekeik védelmére testületekbe tömörüljenek, vagyis az egyetemi korporációkhoz hasonló vagy más érdekvédelmi szervezetek a Közel-Keleten nem alakultak ki. A muszlim utazók (ibn asz-szabíl) azok közé tartoztak, akiket alamizsnában kellett részesíteni (zakát) és a közjavak elosztásánál is juttatni kellett számukra valamit.

---

társaságában, aki a nagylelkű, kegyes és a szultántól kedvelt sejk, Siháb ad-Dín halála után vette át a menet vezetését. (...) Mekkát elhagyva a már említett hős emír kibérelte számomra egy kosár formájú kettős gyaloghintó egyik felét, amelynek szabályszerűen megfizette ezüstben az árát, s így Bagdadig vele utazhattam. (...)

A karavánon belül minden kényelem biztosítva volt: akadt ott élelem és gyümölcs, amennyit csak kívánt az ember. Sokszor éjjel is haladt a karaván, ilyenkor fákyák világítottak a tevék és gyaloghintók hosszú sora előtt. Csodás látvány volt, amint a fekete tájban gyöngyszemekként égtek a fények, s az éjjel lassan a növvő nappalnak adta meg magát.” (25)

Összegzés

A középkori iszlám világ hatalmas területét át- meg átszöttek a szárazföldi és folyami utak, és különféle fogadók, karavánszerájok, valamint kolostorok és iskolák mellett létesített szállások várták a megfáradt utazókat. A tudás keresésének a muszlim vallás által alátámasztott szükségessége diákokat és érett tudósokat is arra készítetett, hogy országokon átkelve minél több ismeretet szerezzenek a világról. A karavánkereskedelem évszázados hagyományai, az arabság számára ismerős nomád életforma, illetve a vallásos tanításokban kötelezően előírt mekkai zarándoklat számos módon segítséget kínált a tanulmányi úton lévő embereknek: társaságot, vezetőt, háttér-állatot lelhetnek maguknak hit-társaik segítségével. Az iszlám területeken sok-sok személy (uralkodó, tanár, magánember) segítette a tudást keresőket.

Számos esetben alakult ki bensőséges viszony tanár és diákja között, néhány hétig vagy hónapig tartó közös munkálkodásuk tartalmasságát és eredményességét több, búcsúzkodásukról fennmaradt forrás is bizonyítja. A tanárok e művek tanúsága szerint arra bátorították a röpke ideig közelükben tartózkodó tanítványaikat, hogy életük végéig őrizzék meg a rájuk bízott tudást, hogy gyarapítsák azt, adják át másoknak, s hogy szülőföldjükre hazatérve legyenek jóságosak, s szeressék a fiatalokat. A hálás diákok – akik gyakran sohasem látták viszont tanáraikat – írásaikban nagy tisztelettel és szeretettel emlékeztek azokra, akiktől tudásukat szereztek.

Országokat szeltek át, hegyeken és sivatagokon vágtak keresztül azok a tanulni vágyók, akik a középkor során tiszteletben tartották Mohamed próféta muszlim hívókra hagyományozott tanítását: „Keressétek a tudást a bölcsőtől a sírig, akár Kínáig is menjetek el érte, ha kell!”

Jegyzet

(1) *Arab költők – A pogánykortól napjainkig*. Szerkesztette: GERMANUS Gyula. Magyar Helikon, Bp, 1961. Abu Sza'ad al-KÁTIB: *Bagdad*. Fordította: JÉKELY Zoltán. 215. old.

(2) GOLDZIHNER Ignác: *Muhammedán utazókról*. In: Földrajzi Közlemények 1875/III. 91–102. old. és 148–170. old.

(3) Az abd szó jelentése: szolgáló

(4) *Korán* II: 196 (SIMON Róbert fordítása)

(5) *Korán* IX: 2 (SIMON Róbert fordítása)

(6) SHALABY, Ahmad: *History of Muslim Education*. Dar al-Kashshaff, Beirut, 1954. 181. old.

(7) Ibn KHALDŪN: *Bevezetés a történelembe*. Fordította: SIMON Róbert. Osiris, Bp, 1995. 531. old.

(8) uo. 532. old.

(9) Idézi GOLDZIHNER I.: i. m. 96. old.

(10) HARÍRÍ: *A testamentum*. Ford.: TÓTFALUSI István. In: *A szív és az asszony*. Vál.: SIMON Róbert. Magyar Helikon, Bp, 1973. 63. old.

(11) Idézi GOLDZIHNER I.: i. m. 97. old.

(12) VALLICROSA Millas, M. José: *El quehacer astronómico de la Espana árabe*. In: *Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid*. vol. 5. Madrid, 1957. 49. old.

(13) SHALABY: i. m. 184. old.

- (14) Lásd erről pl.: VERNET, Juan: *Lo que Europa debe al islam de Espana*. El Acanilado, Barcelona, 1999.
 (15) Idézi SHALABY: i. m. 184. old.
 (16) TRIMINGHAM, J. S.: *A History of Islam in West-Africa*. Oxford University Press, London, 1962. 41–42. old.
 (17) Lásd erről: MAKDISI, George: *Madrassa and University in the Middle Ages*. In: *Studia Islamica*. Paris, 1970. XXXII.
 (18) *Korán II: 177* (SIMON Róbert fordítása)
 (19) MAZAHÉRI, Aly: *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*. Európa, Bp, 1989. 346. old.
 (20) *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Fordította: BOGA István – PRILESZKY Csilla. Gondolat, Bp, 1964. 91. old.
 (21) uo. 49. és 56. old.
 (22) uo. 84. old.
 (23) HARIRÍ: *A szűz és az asszony*. Fordította: TÓTFALUSI István. In: *A szűz és az asszony*. i. m. 50. old.
 (24) HAMADÁNI: *A hamis prédikátor*. Fordította: TÓTFALUSI István. In: *A szűz és az asszony*. i. m. 7. old.
 (25) Ibn BATTÚTA: i. m. 83–84. old.

A tanulmány az OTKA által támogatott kutatás
 keretében készült. F032219

